

MÉRHETETLEN ÉS MÉRHETŐ ELŐÍTÉLET

ENYEDI ZSOLT

Kovács András:

A kéznél lévő idegen

Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon

PolgArt, Bp., 2005. 268 old., 2800 Ft

A MŰ PILLÉREI

Antiszemizmust kutatni számos oknál fogva indokolt. Társadalmi veszélyessége, a politikai vitákban betöltött központi szerepe, a múlt tragédiái egyaránt magyarázzák a figyelmet. De kutatásra érdemes a téma már csak azért is, mert az antiszemita gondolatvilág kialakításába generációk fektettek intellektuális energiát, köré építve politikai, erkölcsi, gazdasági és kulturális világmagyarázatokat, (köz)élet-stratégiákat, beszédmódokat és szervezeti struktúrákat.

Míg az antiszemizmus és a zsidóság kutatásának nemzetközi élvonalába tartozó Kovács András korábbi könyvének középpontjában az egyetemisták attitűdjei álltak, a *Kéznél lévő idegen* a mai magyar antiszemizmus fejlődési vonalát rajzolja meg. Szövegeket interpretál, empirikus kutatások (melyek közül többet maga szervezett) eredményeit és a társadalmi politikai viszonyokat elemzi. Több hullámban végzett empirikus vizsgálatai lehetővé teszik, hogy a mérési és adatelemzési módszereket váltogatva finomítsa megállapításait, és kövesse az időbeli változásokat. Kérdőíves eszközei gazdagok: nemcsak attitűdkérdésekkel, hanem a tényekre és mások feltételezett véleményére vonatkozó kérdésekkel, a társadalmi távolságot mérő skálákkal és számos egyéb technika alkalmazásával próbálja megragadni a kérdezettek valóságos viszonyát az antiszemizmushoz. Szellemes megoldások sorát veti be a látencia fekete dobozának felnyitására. Szokatlanul nagy figyelmet fordít arra, hogy elkülönítse a valóságos attitűdhiányt a vélemények elhallgatásától. Könyve szemléletesen bizonyítja, hogy a társadalomkutatás hogyan vihet közelebb a környezetünkben zajló folyamatok megértéséhez az elvont társadalomelméletek és a politikailag érzékeny vitatémák, az adatok és a módszertani ötletek kombinálásával, a történeti, politológiai, szociológiai és pszichológiai szemléletmódok váltogatásával. Egyaránt ajánlható azoknak, akiket az antiszemizmus univerzális természetrajza, a jelenkori magyar politikai kultúra formálódása vagy az ideológiai és társadalmi tényezőknek az előítéletekkel való összekapcsolódása érdekel.

Kovács András mindenekelőtt az izgatja, létezik-e a mai Magyarországon társadalmilag elfogadott, a politikai folyamatok magyarázatára alkalmas antiszemita értelmezés, és amennyiben igen, kik sorakoz(hat)nak fel mögé. A jelenközpontú kérdésfelvetést ugyanakkor történelmi perspektívába helyezi, s a történeti visszatekintésben egyaránt bemutatja a csoportok közti valóságos különbségeket és a másik csoportról kialakított elképzelések identitásképző erejét. Az eltérő társadalmi mozgatórugók és hiedelmek alapján élesen elválo szakaszokra bontja a zsidóellenesség több ezer éves történetét. A vonatkozó irodalom átfogó ismertetése során jelöli meg a modern antiszemizmus, a keresztény antijudaizmus és a pogány zsidóellenesség kapcsolódási pontjait és különbségeit, az utóbbiakra téve a hangsúlyt. Ugyanakkor jelzi, hogy a történeti diszkontinuitást sajátos módon ellenpontozza egyes sztereotípiák és beszédelemek megdöbbenő mértékű – a történetileg változó igényeket kielégítő és változó értelmet hordozó – folytonossága.

A szakirodalmi ismertetést arra is felhasználja a szerző, hogy felsorakoztassa és egymással összevesse a kutatás lehetséges elméleti kereteit. Különösen elegánsan és áttekinthetően foglalja össze az antiszemizmusra vonatkozó pszichológiai elméleteket. Ez a rész azoknak is fontos lehet, akiket csak általában érdekelnek az előítéletek okai – például a frusztráció, az anómia –, a személyiség, a kognitív struktúrák vagy a csoportkonfliktusok. Annak ellenére fordít Kovács nagy gondot a pszichológiai magyarázatok bemutatására, hogy szenvedélyesen elutasít minden, a társadalmiságot kizáró redukciót. Az egyéni előítéletelességgel kapcsolatban a kognitív megközelítések mellett teszi le a voksát, azonban az antiszemizmus általa kínált komplex értelmezésében az individuális szintnél hangsúlyosabb a politikai-társadalmi kontextus – a modern társadalomfejlődés krízise vagy a politikai átmenettel együtt járó társadalmi és morális elbizonytalanodás.

Kovács szerint ugyanis az antiszemita kultúra és program kialakulását elsősorban a változó történeti-politikai struktúrák összefüggésében érdemes vizsgálni. A zsidóellenesség szubsztancialista (lényegi történelmi azonosságot feltételező) felfogásával szemben a „posszibilistának” nevezett felfogás mellett érvel: az antiszemita politika magyarázatát a zsidók és nem zsidók közötti csoportkonfliktusok, a társadalom integrációs zavarai, az értelmiség által kidolgozott antiszemita „nyelv” és a cselekvőképes politikai ágensek

egyidejű felbukkaszásában kell keresni. Nem vetít az antiszemitizmus történetébe valamiféle inherens fejlődési logikát. Inkább azt hangsúlyozza, hogy az előítéletesség, az antiszemita kultúra és az antiszemita politika különálló jelenségek, melyeket más-más társadalmi okok váltanak ki.

Bár a nemzeti identitás és a történelmi múlt feldolgozásának témája felbukkan a nemzetközi kontextus bemutatásakor is, uralkodóvá a magyar antiszemitizmus elemzésében válik. A rendszerváltást követő első néhány évben párhuzamosan és egymáshoz is kapcsolódóan egyszerre zajlott a történelem visszahódítása, a „nemzeti gondolat” újra-definiálása és a tetszhalott zsidóellenesség felélesztése. (A könyv arra is kitér – igaz, nagyon röviden –, hogy a Kádár-rendszernek is jelentős szerepe volt a zsidók és nem zsidók közötti politikai megkülönböztetés ébren tartásában.)

A kötet empirikus részének első fele áttekinti és elemzi a kilencvenes évek elejének a témába vágó publicisztikáját, Csoóri Sándor, Csurka István stb. írásait. Megkülönbözteti az egyes diskurzus köröket a nem antiszemita, de nacionalista konzervatív beszédmódtól a nyíltan zsidóellenes megnyilvánulásokig. Az elemzésből kiderül, milyen jól beilleszthetők voltak egyes gondolat-panelek az amúgy megkülönböztethető diskurzus körökbe, és ezáltal hogyan váltak pária-nézetek akceptálhatókká, jó szándékú gondolatok pedig gyanússá.

A *Kéznel lévő idegen* nagy részét kérdőíves vizsgálatok elemzése teszi ki. Bár valóságos idősor helyett csupán két időpontból (1995 és 2002) állnak rendelkezésre átfogó adatok, az elemzésekből egy történet kerekedik ki. Eszerint a kezdetben jól elkülöníthető, társadalmi erőforrásokat nélkülöző, xenofób csoport antiszemitizmusa mögött az anómia állt. Bár feltűnően sok volt az antiszemita között a fővárosi, a zsidóellenesség oksági magyarázatában az integrálatlanság hiánya, a frusztráció, a xenofóbia és az anómia, rajtuk keresztül pedig az erőforráshiány, az idős kor, az iskolázatlanság dominált. Az integráció hiánya, a kon-

zervativizmussal párosuló elidegenedés már ekkoriban is az antiszemitizmus politikai válfaját táplálta. Az antiszemita nézetek tehát (eltekintve a budapesti mikroklímától) kezdetben jelentős részben az alul és a felül lévők között húztak határt.

2002-re azonban, némi túlzással szólva, a fent-lent helyébe a bal-jobb lépett. Megerősödött ugyanis az önmagában az erőforrások hiányával nehezen magyarázható, nacionalista és antiliberális zsidóellenesség. Az

anómia szerepét a világnemzeti-politikai orientáció vette át, ami a kifejezetten politikai antiszemitizmust erősítette. A tradicionális, xenofób antiszemitizmus továbbra is elsősorban a társadalom peremén élőkre (iskolázatlanok, falusiak, hagyományos módon vallásosak stb.) jellemző, de az elidegenedtség és a frusztráció különböző formái racionalizálódtak, a modern, politikai zsidóellenesség immár inkább ideológiaként jellemezhető.

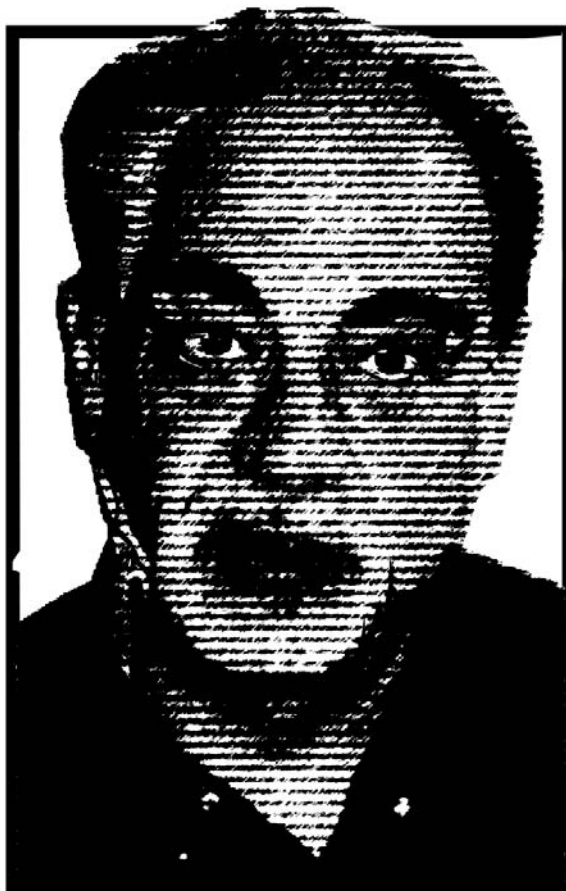
A fenti logikából is következik, hogy az antiszemitizmus rendszerváltás utáni izmosodása mögött Kovács András elsősorban nem gazdasági, kulturális, vallási vagy világnemzeti okokat lát, hanem politikaiakat. Pontosabban egyes értelmiségi csoportelleneteknek és a pártpolitikai küzdelemnek olyan szerencsétlen összekapcsolódását, ami lehetővé tette a viszonylag elszigetelt, bár szimbólumokat

és státusföltést egyaránt magukban hordozó konfliktusoknak a kiterjedését a nagyközönség egészére.

A gazdag tartalmú kötet ismertetését és bírálatát hosszan lehetne folytatni. Ehelyett az alábbiakban néhány olyan megkérdőjelezhető módszertani és tartalmi megoldást veszek szemügyre, amelyek vitatása talán általánosabb tanulságokat is rejt a társadalomtudományi kutatások és a politikai helyzetértékelés számára.

IDEOLOGIA, KONFLIKTUS, ÉRDEK ÉS HAGYOMÁNY ALTERNATÍVÁI

A zsidóellenesség felfogható általánosabb értékek, világnézetek, politikai orientációk kivételéseként,

vagy pedig valóságos csoportkonfliktusokból fakadó attitűdként. A kötetben követett kutatási stratégia azonban nem mindig teszi lehetővé, hogy a két magyarázat relatív súlyát tisztán lássuk. Az elméleti megközelítés kifejtésekor a szerző egyértelműen leszögezi, hogy nagy jelentőséget tulajdonít a csoportok egymásról szerzett tapasztalatainak és érdekelteinek. Ennek megfelelően az értelmiséggel kapcsolatban azt írja: „a centrumban zajló antiszemita diskurzusok közvetlenül és szinte leplezetlenül értelmiségi státuskonfliktusokat juttattak kifejezésre, mégpedig – az értelmiség fent leírt szerepéből fakadóan – sorsdöntő politikai választásként prezentálva azokat. A rendszerváltás idején zajló politikai vitákban fontos szerepet játszó értelmiségi csoportok egy része tehát a »zsidókérdés« nyelvét és a »nemzeti önvédelem« retorikáját használta fel csoportkonfliktusai politikai racionalizálására. A »Mi« és az »Ők« nem modernista és antimodernista kultúrákat, hanem körülhatárolható értelmiségi csoportokat és azokat a pártokat, politikai csoportosulásokat jelölte, amelyeket ezek az értelmiségi csoportok a maguk képeére akartak alakítani, illetve amelyeket ellenfelüknek tekintettek.” (256. old.)

Ugyanakkor felmerül egy kevésbé érdekközpontú magyarázat is: az antiszemitizmus a rendszerváltás után azért jelent meg először az értelmiségen belül, mert „ebben a rétegben [...] a »zsidókérdés« szókincese és nyelve mindvégig eleven maradt” (253. old.). Ezek szerint talán mégsem az érdekelletetek, hanem inkább a hagyományozott kulturális minták tekinthetők a fő oknak.

A két magyarázat persze kiegészítheti egymást. Nagyobb gond, hogy a konfliktus-központú magyarázat kidolgozatlan marad, és nem derül ki egyértelműen, mely csoportok állnak az antiszemita oldalon. A bizonytalanságot jelzi, hogy a 254. oldal elején még általában a „zsidó és nem zsidó értelmiségiek” állnak szemben egymással (mint akik eltérő okokból utasították el a kommunizmust), két mondattal alább viszont már „hálózatszerűen felépülő lobbik” a konfliktusban álló felek. Nem sokat tudunk meg arról, hogy a nem zsidó értelmiség mely részéből, hogyan rekrutálódtak ezek a zsidóellenes lobbik. A konfliktus-központú magyarázat bizonyítására esély sem kínálkozik, hiszen alig esik szó a zsidók és nem zsidók közti interakciókról, és még azt a kérdést sem vizsgálja itt mélyebben a szerző, hogy egyáltalán mennyiben beszélhetünk ilyen csoportokról a mai Magyarországon. E hiányosság mindenképp abból fakad, hogy Kovács elemzése nagyrészt a többségi társadalom attitűdjeire, illetve (többé vagy kevésbé) antiszemita gondolkodók írásaira alapozódik, s így az általa használt empirikus anyag nem annyira az interakciós, mint inkább a motivációs elméletek demonstrálására alkalmas. Az elemzett kérdőívek pedig nemigen tartalmaztak olyan kérdéseket, amelyek alkalmasak lennének a valóságos együttélés feszültségeinek feltérképezésére.

A fenti logika hirtelen megváltozik, amikor az értelmiség helyett a politika kerül a vizsgálódás középpontjába: immár nem csoportközi konfliktusok hívnak létre bizonyos attitűdöket, hanem politikai táborok identitása fejeződik ki a zsidósággal kapcsolatos viszonyban. Ez logikus feltételezés, hiszen a társadalom jelentős részének nemigen lehet e téren személyes konfliktustapasztalata. Mégis kár, hogy Kovács nem vizsgálja meg azt a lehetőséget, hogy a politikai tábor megválasztása esetleg a zsidósággal kapcsolatos attitűdök következménye-e (legalábbis azok számára, akiknek egyáltalán van ilyen attitűdjük). E lehetőség végiggondolása azt feltételezné, hogy a regressziós útmodellekben az antiszemitizmus ne csak okozott jelenségként, hanem okként is szerepeljen. Az oksági kapcsolat irányához egy lépéssel közelebb lehetett volna jutni bizonyos statisztikai technikákkal, mint amilyen például a *structural equation modelling* (Amos, Lisrel stb.), bár ez ügyben nyilván csak panelvizsgálatokból nyert adatok szolgálhatnának perdöntő bizonyítékkal. Ha ilyenek rendelkezésre állnának, az attitűdök stabilitására vonatkozó közvetett adatok is segíthetnének, hiszen ha például kiderül, hogy a zsidósággal kapcsolatos attitűdök stabilabbak a politikai nézeteknél, akkor inkább az utóbbiak tekinthetők az előbbieik okának. Ha viszont a politikai választás valóban meghatározó szerepet játszik az antiszemitizmus alakításában, akkor szerencsés lett volna a pártpreferenciákat is beilleszteni az oksági modellekbe.

Kovács András szerint a zsidókkal kapcsolatos attitűd a politikai táborok identitásának kódjává vált. Miután az induló pártoknak nem voltak sem egymástól világosan eltérő társadalmi terveik, sem erős legitimációjuk, a szimbolikus szférától – a történelemtől, és ezáltal a „zsidókérdés” által megosztott értelmiségtől – kölcsönöztek identitást. Így vált az értelmiségiek szubkulturális szembenállása politikai elletté. Az antiszemitizmus kapcsán zajló vita továbbra is segít a táborok sajátos identitásának fenntartásában (255–257. old.).

Az antiszemitizmus politikai szerepének illetően indoklása alapján meggyőzőnek tűnik, a magyarázat néhány eleme azonban megkérdőjelezhető. Mindenekelőtt kisebb jelentőségűnek tartom az 1990 utáni politikai szereplők tudatos stratégiáját (amit az antiszemitizmus „instrumentalizálása” kifejezés sugall), és nagyobbban a nemzedékeken átnyúló beszédmódok nehézkes erejét. A magyar politikai elitekkel nem az volt a gond, hogy nélkülözték volna a markáns megkülönböztető jegyeket és programokat, hiszen a táborok elítjait a kezdetektől mély ellentétek választották el egymástól számos kérdésben (antikommunizmus, egyház és állam viszonya, abortusz, a szomszédos országokkal való kapcsolat stb.). Sem a pártok közötti különbségek, sem a pártok legitimitásának szintje nem maradt el attól, ami azon környékbeli országokat jellemzi, amelyek politikájában az antiszemitizmus kisebb szerepet játszik. A gond inkább az volt, hogy mindazok a kérdések, amelyek

elválasztották a pártokat (és amelyek semmivel sem kevésbé fontosak a társadalom számára, mint például a költségvetés kérdése), történelmileg össze voltak fonódva az antiszemitizmussal. Nehéz a magyar történelemben olyan tekintélyt találni például, akinek úgy lett volna markáns álláspontja a klerikalizmusról, hogy ugyanakkor ne foglalt volna állást a zsidókérdésben is.

AZ ANTISZEMITIZMUS MÉRÉSE

A szerző egyik, a kötet egészén átvonuló törekvése az antiszemiták körének megvonása. Ez uralja a sajtóelemzéseket tartalmazó első részt, ahol Kovács András nagy érzékenységgel és pontossággal (bár módszerét tekintve némileg impresszionisztikusan) rekonstruálja a rendszerváltás utáni első potenciálisan vagy ténylegesen antiszemita gondolatmenetek érvrendszerét. Radikalizmusukban különböző, koncentrikus köröket alkotó megközelítéseket vázol fel. Így azonban az antiszemita gondolkodás képe meglehetősen sztereotipikusra sikerül (vannak nagyon, kicsit és alig antiszemiták), s nem vizsgálja az antiszemitizmuson belüli véleménynyalábok (antikommunista, antikapitalista, modernista, antimodernista, Izraelközpontú, magyar történelem központú stb.) közötti különbségeket, melyek létre pedig több alkalommal is utal. Az antiszemitizmuson belüli áramlatok, eltérő beszédmódok elemzése abban is segíthetett volna, hogy pontosabb képet kapjunk arról, miben tér el a mai antiszemitizmus a korábbiaktól. Rögtön hozzá kell tennem, hogy bizonyos vonatkozásokban (így a holokauszthoz való viszonyban) számos időbeli és térbeli összehasonlítás is szerepel a kötetben.

Véleményem szerint a kérdőíves elemzésben is túl nagy teret kap az a kérdés, hogy pontosan hányan vannak az antiszemiták. A szerző az egyes válaszadókat egyik vagy másik csoportba sorolva számos indokolható, de egyben meg is kérdőjelezhető hátrévonásra kényszerül. Az antiszemiták arányára vonatkozó (a szerző saját kutatásaiból származó, illetve idézett) számadatok közötti nagyarányú eltérések csak megerősítik az olvasóban azt az érzést, hogy az ilyesfajta becslésekből az önkényesség mozzanatai nehezen kiszűrhetők.

Kovácsot szerencsére a „Hányan vannak az antiszemiták?” kérdésénél a tudományosan értelmezhetőbb és gyümölcsözőbb „Mi fokozza az antiszemitizmust?” kérdés is izgatja. Az erre adható felelet egy egydimenziós, graduális antiszemitizmus-változót előfeltételez. Kovács András azonban az antiszemitizmuson belüli minőségi különbségek iránt is érzékeny, és megpróbálja egyetlen változóval megragadni (operacionalizálni) mind a mennyiségi, mind a minőségi különbségeket. En legalábbis csak ezzel az ambíciójával tudom magyarázni, hogy miért a típusok, homogen al csoportok kialakítására kitalált klaszterelemzés alapján alkotta meg első számú antiszemitizmus-változóját (104. old.). Három skálán (negatív sztereoti-

pizálás, a zsidóktól érzett társadalmi távolság és a diszkriminációs készség) elért értékeket klaszterez, s azt állítja, hogy az így kapott négy csoport (melyeket nem-antiszemitáknak, sztereotipizálóknak, antiszemitáknak és szélsőséges antiszemitáknak nevez el) a mindhárom skála mögött megbúvó általános antiszemitizmus intenzitása szerint különbözik.

A klaszterelemzés azonban nem alkalmas egydimenziós látens változók megragadására. Erre a főkomponens-elemzés való. A statisztikai eljárás logikájának megfelelően a klaszterelemzés által kialakított csoportok minőségük, nem pedig mennyiségük szerint különböznek. Változók kialakítására a klaszterelemzés nem szerencsés azért sem, mert ha a kutató kicsit is változtat a klaszterelemzés paraméterein (sajnos ezek a paraméterek nem szerepelnek a könyvben), más változó kerekedik ki. (Nem beszélve arról, hogy a klaszterelemzés esetén a csoportok kialakításában a véletlennek is komoly szerepe van.)

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a Kovács András által elvégzett klaszterelemzés eredményét típusokként is nehéz értelmezni. Nem világos, hogy milyen elméleti alapon indokolt az antiszemitizmus egyik elemét (sztereotipizálás) előnyben részesíteni a többivel szemben. (Tudniillik sztereotipizáló csoportot meghatároz a szerző, társadalmi távolság szerinti vagy diszkrimináló csoportot viszont nem. Ez lehet a kutató, de lehet a számítógépes algoritmus műve – ez nem derül ki –, de mindkét esetben magyarázatra szorul.) Nem világos továbbá, hogy miért (a kutató vagy a számítógépes program döntése alapján) rendeződtek az eredmények négy (és nem három, öt stb.) csoportba. Az utóbbi már csak azért is fontos kérdés, mert Kovács khi-négyzet statisztika révén demonstrálja ennek az antiszemitizmus-változónak a viszonyát más faktorokhoz. Ám ez az eljárás csak azt mutatja meg, hogy az adott csoportosítás véletlenszerű-e a vizsgált változó (pl. iskolázottság) szempontjából. Lehet, hogy a négyes csoportosítás az, az ötös viszont már nem lenne az.

Nyilván a fenti problémák miatt is szükség volt egy újabb antiszemitizmus-változó létrehozására (amely a sztereotipizálás, a távolságérzet és a diszkrimináció változóinak főkomponenseként jön létre). A két változó statisztikai viszonyáról azonban nem találunk számszerű adatot. Miután nem lehet tudni, hogy a két változó mennyire szorosan mozog együtt, elképzelhető, hogy az egyik változó szignifikánsan kapcsolódik mondjuk az iskolázottsághoz, a másik viszont nem.

Végül pedig az általános antiszemitizmus-változó megalkotása mellett talán szerencsés lett volna az eredeti összetevőket (sztereotipizálás, távolságérzet és diszkrimináció) is megőrizni, és az óksági modellekben őket külön-külön szerepeltetni. Így világosabb képet kaphatnánk a kutatás egyik legérdekesebb megállapításáról, hogy tudniillik a diszkriminatív antiszemitizmus mögött a depriváció és az anómia által indukált nacionalizmust találjuk, míg a politikai anti-

szemitizmus esetén az anómia és depriváció nélküli nacionalizmus önmagában kiváló oknak tekinthető.

A JÖVŐ POLITIKÁJA

A könyv nagy ívű, a szerző által is spekulatívnak minősített gondolatmenettel zárul. Eszerint létezik egy „attitűd-nélküli”, gyenge politikai kötődésű, protesztválasztásra hajlamos, anomikus csoport, amely az antiszemitizmus hordozójává válhat, vagy már válik is. Ingadozó magatartása miatt ez a csoport döntő szerepet játszhat a választások kimenetelében, és antiszemita irányba mozdíthatja a pártpolitikát, érvel Kovács András.

Miközben kétségtelen, hogy a fenti jelzőkkel leírható egyének léteznek, az idézett adatok önmagukban nem utalnak arra, hogy stabil társadalmi csoportról lenne szó, és arra sem, hogy ez a csoport azonos volna a frusztrált anomikus antiszemiták csoportjával. (Az, hogy mindkét csoportban az átlagnál többen vannak jelen bizonyos kategóriák – pl. városlakók –, nyilván nem jelent azonosságot.) De ha igaz is, hogy a 2002-es nacionalista antiszemiták korábban ingadoztak pártok és táborok között, ezt a szokásukat ideológiai és politikai orientációjuk kialakításával párhuzamosan minden bizonnyal feladták, így tehát nemigen tölthetik be a mérleg nyelve szerepét.

A frusztrált, státusfélő és integrálatlan csoportok radikalizálódása a század eleji német és osztrák történelmi példákra emlékezteti a szerzőt. Az analógia azonban véleményem szerint nem állja meg a helyét. A német–osztrák példában nem önmagában a státusvesztés vagy az attól való félelem tett bizonyos csoportokat fogékonnyá a radikalizmusra. Ebben szerepet játszott relatív hátrányuk is a társadalom egyéb rétegeivel szemben, tudniillik az, hogy ők nem voltak részei azoknak a nagy szolidaritási hálóknak és politikai szubkultúráknak, amelyek védelmet nyújthattak volna a társadalmi változásokkal szemben. A kötetben idézett példa, „a protestáns északi vidékeken és a vallásilag vegyes területen élő hagyományos kézművesek” (259. old.) esete is jelzi, hogy a társadalmi-gazdasági kihívások attól függően radikalizáltak valakit, hogy tagja volt-e valamely „miliónek”. A katolikus kézművesek, bár a gazdasági problémák nyilván őket sem kerülték el, tartoztak valahova, számíthattak egy intézményre és egy szolidaritási hálóra. Így aztán nem is támogatták a radikális mozgalmakat, hanem a Centrumra szavaztak, függetlenül attól, hogy státusuk emelkedett-e vagy csökkent, és függetlenül attól, hogy mit gondoltak a zsidókról. Politikai értelemben immúnisak voltak. A német és az osztrák példa lényegét tehát az adja, hogy léteztek önmagukba zárt, szolidaritást nyújtó csoportok, és hozzájuk képest léteztek egzisztenciális és szimbolikus hátrányban lévő, talajtalan, már csak a nacionalizmusba és antiszemitizmusba kapaszkodó polgárok. (Az olasz fasisztákat is azok a szegények támogatták, akik nem kötődtek az egyházhoz, és kimaradtak a szakszervezetekből,

ugyanis nekik volt a legnehezebb munkához jutniuk.) Ettől a magyar társadalmi képlet eltér, hiszen nem léteznek ilyen, nagyszámú szavazót magukba záró, egzisztenciális előnyöket is kínáló csoportok, s ezért ebből következik, hogy a magyar politika dinamikája is másként kell hogy alakuljon.

Kovács András példamutató szerénységgel hívja fel a figyelmet egyes feltételezéseinek bizonytalan voltára, így a bíráló is csak annyit vehet a szemére, hogy hipotézisei elvonják a figyelmet néhány érdekes és fontos társadalmi jelenségről. Itt konkrétan a magyar politika egyik legizgalmasabb sajátosságára gondolok: hogy tudniillik a jobboldalnak sikerült politikailag integrálnia azokat a radikális, nacionalista és antiszemita szavazókat, akik Európa-szerte a jobbközéppel szemben (is) határozzák meg magukat, és amennyiben egyáltalán részt vesznek a közéletben, azt saját pártok révén teszik. Hogy a széles magyar jobboldali szövetség mennyiben bizonyul tartósnak, persze kérdéses, de létrejöttét és működését ki tanulmányozhatná autentikusabban, mint Kovács András? □